

УДК 32-027.21 (073)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ВИТОКИ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ

ПАНАСЮК Л., к. іст. н., доцент Київського міського педагогічного
університету ім. Бориса Грінченка

Політичний досвід українства має цікаву особливість: в історичному проміжку формування нації українське місто не стало її постійною основою, лише на короткі періоди брало на себе провід національного відродження. Врешті такий розвиток мав результатом протистояння зросійщеного (зпольщеного) міста українському селу, що й визначило мету дослідження: з'ясувати, за яких обставин українське суспільство було змушене змінювати свої мовні норми, переходячи, в

© Панасюк Л., 2011

кращому випадку, від одномовного середовища до двомовного, білінгвістичного, а в гіршому – до одномовного (російсько-, польсько-, німецькомовного тощо).

Проблеми "людина і мова" та "мова і суспільство", що належать до найбільш привабливих для дослідників мовознавства, соціолінгвістики, етнополітики, історії, активно почали розроблятися в роботах соціологічного, а по тому соціолінгвістичного напрямів, які розглядають мову насамперед як засіб комунікації людей у мовному колективі (Ш. Баллі, У. Лабов, А. Мейє, Е. Сепір, А. Сеше, Ф. де Сосюр, Д. Хаймс та ін.)

У СРСР у 20–30-х роках ХХ ст. розвиток мовознавчих досліджень був пов'язаний з іменами В. Виноградова, Г. Винокура, В. Жирмунського, Б. Ларіна, Є. Поліванова, М. Сергієвського.

Період із початку 60-х до середини 80-х років ХХ ст. став етапом вироблення теоретичних засад для проведення національно-мовної політики в межах Радянського Союзу (В. Абаєв, Ю. Дешерієв, Л. Нікольський, О. Швейцер та ін.), аналізу проблем мовного будівництва в республіках і регіонах (Ю. Дешерієв, М. Ісаєв, В. Михальченко, Б. Хасанов, Р. Хашимов). Функціонування в СРСР російської мови як державної дозволило вченим говорити про можливість існування двох рідних мов і вважати, що людина протягом життя може змінювати рідну мову (наприклад: Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). – Л., 1975). Політичній меті маскуванню і виправданню процесу русифікації України було підпорядковано й висвітлення проблем білінгвізму. Директором Інституту мовознавства АН УРСР академіком І. Білодідом проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена і гармонійна (Белодед І. К. Всяк сущий в ней язык... – К., 1981). Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно виявлялась у тому, що факт масового використання українцями російської мови у спілкуванні трактувався як позитивне явище, а російська мова білінгвів визначалась як друга рідна мова.

Кінець 80-х років ХХ ст. супроводжувався зростанням національної самосвідомості та намаганням виробити новий погляд на характер мовного життя республіки. Із кінця 80-х років ХХ ст. з'являється низка праць щодо статусу української та російської мов, мовної поведінки населення, заходів мовного планування тощо, але до цього часу не можна говорити про комплексне вивчення мовної ситуації, – тієї, що склалася зараз, і тієї, яка була в Україні до проголошення незалежності.

Характеризуючи вітчизняний науковий доробок щодо етномовних міжнаціональних відносин, слід зазначити, що у 90-х роках ХХ ст. цій проблемі приділили увагу І. Іванченко, В. Наулко, М. Панчук, В. Тертичка, В. Бочко, Ю. Войцехівський, І. Попова, М. Дмитрієнко,

Д. Табачник, О. Тимошенко, Б. Чирко. Нині активно досліджують питання взаємодії спільнот – взаємодії мов на загальноукраїнському тлі та в окремих регіонах О. Тараненко, Л. Масенко, В. Крисаченко, В. Котигоренко, В. Демченко, Є. Степанов, Н. Шумарова та ін. До дослідження окремих аспектів мовної політики на українському просторі радянського часу долучились іноземні дослідники А. Каппелер, Е. Вілсон, Ю. Шевельов, В. Алпатов, Е. Борісьонок та ін.

"Двомовність і багатомовність, – зазначає А. Загнітко, – це наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого – держави) двох або кількох мов" [1, с. 187]. Отже, потрібно визначити причини, що викликали вертикальну колективну (масову) субординативну (маємо справу головним чином із асиміляцією українців) двомовність в Україні.

Із часів промислової революції та широкого розповсюдження капіталістичних відносин промисловість набуває сили містоформуючого фактору [2, с. 51–52], визначально впливаючи на розвиток мовного середовища міст України у складі Російської імперії. На підступах до міста наддіалектний міський варіант усного розмовного мовлення (так зване "міське койне", що займає проміжну позицію між діалектом і літературною мовою) не зміг утворитися. Проте, незважаючи на всі зусилля російського самодержавного апарату, зросійщення зачепило лише верхній шар української культури. Українською мовою говорило багатомільйонне селянство, виявляючи стихійний опір проникненню чужої мови [3, с. 127–128].

Подібна ситуація в Україні зберігається до початку ХХ ст. Аналізуючи період формування української державності, Ю. Шевельов зазначає, що з трьох періодів боротьби за незалежність – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія – відносно найспокійнішим був другий. Його характеризували сильні російські впливи на всіх щаблях державного апарату, проте статус української мови за критичні 1917–1921 рр. змінився разуче, а багато в чому – вирішально. По майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів. На різних рівнях державного апарату ситуація була відмінною. Сільська й центральна адміністрація вживали українську мову, міська дуже часто – російську. І старі міські думи, і новостворені міські й містечкові ради депутатів трималися в роботі російської мови. Короткий час і хитке становище Української держави не сприяли тому, щоб українська мова в адміністративному житті стала самозрозумілим і загальновизнаним фактом. Нерідко вона звучала більше як виклик, ніж "природна" річ.

Другим незаперечним здобутком української мови, поруч із поширенням її на ділянці урядових і громадських відносин, стала функціональна різноманітність, хоча у великих містах (зокрема Харків, Катеринослав, Миколаїв, Одеса й міста Донецького басейну), російсь-

ка мова нічого не втратила як засіб громадського спілкування. Вже на той час по містах поширеним явищем були протести батьківських комітетів проти навчання українською мовою [4, с. 61–62].

Кардинально змінюється стан української мови в містах із втратою державності – втрачено її офіційний статус як державної; у межах СРСР, під впливом політичного тиску в процесі насадження радянської ідеології, мовне середовище України швидко погіршується. Загалом, у країнах, де проходив соціалістичний експеримент, була використана ранньокапіталістична модель економічного зростання – форсована індустріалізація міст, що передбачало насильницьку пролетаризацію населення, створення соціальної бази нового ладу. Наприклад, у роки перед Другою світовою війною у більшості міст України були побудовані нові промислові підприємства [2, с. 51–52], пришвидшуючи процес урбанізації, формуючи не національне мовне середовище, а інтернаціональне – російськомовне.

За роки радянської влади чисельність російського населення в сучасних межах України зросла втричі. Після 1917 р. особливо інтенсивним був приплив росіян на промислові підприємства східних регіонів України, який у 20-х роках виявився у формі "оргнаборів" [5, с. 90]. До того ж, швидка урбанізація цих регіонів у XIX та XX століттях цілком змінила традиційну модель територіального розселення в Україні, за якою центральні та західні землі складали "стрижень", а південно-східні – периферію. На початок 20-х років більшість головних міських центрів України вже розташувалися на Південному Сході, а їхня культура була російською [6, с. 137].

У 1925 р. закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого під час громадянської війни, і на XVI з'їзді ВКП(б), у грудні, проголошено курс на індустріалізацію країни, що мало призвести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшли селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, постало на порядку денному і мало накласти свій відбиток на наступні десятиліття [4, с. 89]. Проголошення курсу на індустріалізацію супроводжувалось перебудовою фінансової системи, перерозподілом коштів до промисловості, ліквідацією фінансової самостійності міст – починає формуватись концепція "соцміста", згідно з якою функціонування міста орієнтувалось на обслуговування промисловості [2, с. 51–52], що в комплексі змінювало обличчя радянських міст, спонукало до змін у мовній сфері.

Комуністична партія обрала курс на коренізацію, найістотніше завдання якої полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України. Безумовно, ідентифікаційна функція нового курсу була позитивною. Українізація якоюсь мірою призупинила процеси денационалізації у зрусифікованих містах, зміцнила відчуття етнічної ідентичності, яке до того часу в українському суспільстві виявлялося слабо. Міста поступово ставали осередками української, а не російської ідентичності [7, с. 327–332].

Урбанізаційні процеси в Україні набирали обертів. Чисельність міських мешканців радянської України (а темпи її зростання майже учетверо перевищували темпи збільшення всього населення) між 1926 і 1939 р. подвоїлася. Такою ж масовою була участь етнічних українців в урбанізаційному бумі. У 1920 р. українці становили 32 % міського населення й здебільшого мешкали у невеликих містах. У 1939 р. українцями були понад 58 % міських жителів, причому значна їх частина переселилася до великих промислових центрів. Зріс також відсоток українців серед пролетаріату. Якщо у 1926 р. вони становили лише 6 % робітників, то в 1939 р. майже 30 % усіх українців належали до пролетаріату [8, с. 501–502]. За підрахунками О. Борісьонок, у 1939 р. чисельність українців серед робітників досягла 66.1 %, службовців – 56 %. Загалом на 1939 р. частка робітників серед українців складала 29 %, службовців – 13 % і колгоспників – 55 %.

Швидкими темпами збільшувалась кількість пролетарів українського походження на заводах Донбасу та Дніпропетровщини. Наприклад, у 1930 р. 80 % завербованих робітників для шахт Донбасу становили мешканці українських сіл. У 1932 р. українці складали 50 % усіх шахтарів УРСР, 53 % усіх металургів, 58 % працівників хімічної промисловості, 77 % робітників залізничної промисловості, стільки ж – залізничників [9, с. 119]. У Харкові в результаті міграцій частка українців зростає з 1923 по 1933 р. з 38 до 50 %, у Луганську – з 7 до 31 %, у Дніпропетровську – з 16 до 48 %, у Запоріжжі – з 28 до 56 % [7, с. 332].

Активне адміністративне впровадження української мови, що відбувалось одночасно з індустріалізацією й швидким зростанням промислових центрів, куди масово стікалося сільське населення, відкривало перспективу швидкої українізації зросійщених міст. З'явилися реальні можливості подолання мовно-культурного відчуження українського міста від села. Усталення загальнонародного мовного стандарту посилює тенденції до національної консолідації, активізувало процеси розширення соціальної бази української мови. Сформувався у досить численну і впливову групу українська інтелігенція. Урбаністична культура України почала нарощувати своє національне коріння.

Однак українізація тривала надто короткий час, вона не встигла набути розмаху й дійти до свого логічного завершення та сформувати соціокультурно цілісну, консолідовану націю. Зрештою, сприяти національному розвитку українців аж ніяк не входило до політичних завдань більшовиків, які кінцевою метою побудови "світлого майбутнього" проголошували безкласову інтернаціональну єдність "трудящих" усього світу. Отже, українізацію було припинено за наказом Сталіна в 1933 р. На зміну їй прийшла перевірена імперська практика мовно-культурної асиміляції [3, с. 29–30].

На думку А. Загнітка, зростання темпів розвитку спонтанної української урбаністичної культури стало основною причиною зміни офіційного курсу, запровадження адміністративних, репресивних захо-

дів щодо припинення українізації, дерусифікації, коренізації [1, с. 194]. Адже, з позицій сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало передусім від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися рівень індустріалізації республік та наявність численного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації [10, с. 124].

Отже, зауважує Ю. Шевельов, українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилися зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову. Розмовляти українською на людях – хоч це офіційно заохочувалося – вважалося серед міського населення ризикованим, хіба що на спеціальних заходах. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалось. Ті, що не хотіли ризикувати, користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог. І, нарешті, російська меншість – а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість – за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію. В Артемівську на Донбасі навіть у 1930 р. 44.2 % службовців (3681 з 8323) цілковито ігнорували вимогу українізації, а 796 осіб домоглися офіційного звільнення від неї [4, с. 98–103].

Покінчено було також із ліберальною культурною політикою, уніфікувалась освітня система, а "дружба радянських народів", особливо ж "дружба з великим російським народом", була поступово зведена в ранг аксіоми. Основною небезпекою вважався вже не "великодержавний шовінізм", а "місцевий націоналізм". Із кінця 30-х років цілеспрямовано підтримувалась російська мова, вивчення якої стало обов'язковим в усіх школах Радянського Союзу [11, с. 287].

Водночас політизувалися управління сільськогосподарським і промисловим виробництвом, художня культура, освіта, наука (наприклад, радянський мовознавець Г. Данилов) [12, с. 78]. Централізація влади вела до звуження сфери вживання української мови і поширення російської. Російська мова з відомств союзного підпорядкування, яких ставало дедалі більше, швидко поширюється й у відомствах республіканського підпорядкування, опановує все нові і нові сфери діловодства. Мовна ситуація у багатьох містах повертається "на круги своя": російська мова знову стає переважною у щоденному спілкуванні [7, с. 341].

Отже, наслідки політики українізації були далеко не прості. З одного боку, значна кількість людей опанували українську мову, ознайомилися до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти українською, хоч вона й не заступила російську як засіб щоденного спілкування. Однак притаманний полі-

тиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З іншого боку, українізація не мала під собою міцної соціальної основи – фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства [4, с. 98–99].

За таких умов республіку охопив голод 1932–1933 рр., що став, поряд із процесом колективізації, основною причиною знищення соціальної бази української мови, масової міграції селян до міст, намагання заради збереження життя всіляко продукувати лояльність до пануючого режиму і як наслідок – формування масової криптоетнічності українців. Голодомор, зазначає Е. Вілсон, майже знищив соціальні й культурні резерви української ідентичності на селі та майже позбавив традиційно-народницький український націоналізм його цільової аудиторії. Він збільшив приплив населення до міст і таким чином змінив співвідношення сил, за якого новоприбулі до міст селяни опинялися під впливом радянсько-російської культури; нарешті, він ще більше ізолював українську інтелігенцію [6, с. 238]. Міграційні хвилі до міст мали результатом, за переписом 1939 р., збільшення кількості осіб української національності у містах втричі, росіян – удвічі. Представники корінної національності становили вже 2/3, росіяни близько 1/4 міського населення. Динаміка зростання чисельності як українців, так і росіян пояснюється виключно механічним приростом, а центрами тяжіння міграційних потоків стали нові промислові райони Сходу і Півдня України [13, с. 198–201]. Україна стала одним із найбільш урбанізованих регіонів у колишньому СРСР. У 1939 р. вона посідала разом із Естонією друге місце після Латвії за показниками частки міського населення по союзних республіках [14, с. 112]. Однак міста УРСР не стали україномовними.

Ще одним жахливим кроком до нищення соціальної бази української мови, до збереження російськомовного середовища міст стала Друга світова війна, в результаті якої загальні втрати України склали від 8 млн [15, с. 237] до 13.5 млн загиблих [16, с. 561]. До страшних наслідків війни додався голод 1946–1947 рр. Рятуючись від голоду, багато селян цілими родинами самовільно залишали колгоспи й подавалися до міст у пошуках будь-якої роботи, виїздили в інші регіони. Чимало селян, не залишаючи місць проживання, кидали роботу в колгоспах і влаштовувалися на підприємства та в установи, де гарантувалася карткова система забезпечення продовольством. У березні 1947 р. з цього приводу на місця направлено директивного листа: керівникам підприємств, установ і організацій заборонялося приймати на роботу колгоспників, які не мали відповідних письмових дозволів правлінь колгоспів [17, с. 121].

Роки Другої світової війни та період після неї, зазначає А. Каппелер, принесли відкритий прорив російських національних тенденцій: цей спущений згори радянський патріотизм і російський націоналізм

живилися в російському суспільстві, яке переживало потужну соціальну мобілізацію, що супроводжувалась індустріалізацією й розбудовою освітньої системи. Носіями нового російського національного руху, який держава мала на меті контролювати, стали російські промислові робітники та російські кадри, яким уряд надавав привілейоване становище і яких можна вважати найважливішою соціальною базою сталінізму. Неросійські народи брали меншу, порівняно з росіянами, участь у прискореній модернізації Радянського Союзу, проте і в них зросла частка міського населення, промислових робітників і письменних [11, с. 287].

Особливою була ситуація в Криму: якщо у Східній Україні після війни українські культурні інституції занепадали, то в Криму їх просто не існувало. Важливо й те, що Крим оминула українізація 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Якщо на Донбасі глибоко укорінилася радянсько-російська культура, то в Криму домінуючу культуру можна назвати російсько-радянською. Фактично акультурація жителів Криму відбувалася згідно з російськими націоналістичними інтерпретаціями історії півострова, оскільки з іншими інтерпретаціями вони не були ознайомлені [6, с. 247].

Поширення російської мови в українських містах у повоєнні роки не було безхмарним і природнім – А. Погрібний наводить жахливий приклад того, як "історично складалась" російськомовна атмосфера в українських містах: у 1951 (!) році студенти Харківського університету не побоялися висловити свій протест проти складання іспитів російською мовою. Розправа, що надійшла, приголомшує своєю жорстокістю: згідно з вироком закритого суду 33-х найактивніших студентів було розстріляно, до 800 (!) студентів репресовано. Ось у який спосіб ставав Харків "російським містом" [15, с. 178].

Зрозуміло, що розглянуті процеси не могли не вплинути на мовне середовище міст України під час урбаністичного вибуху 60-х років, спричиненого розвитком промислового будівництва, яке супроводжувалось спорудженням житла в містах [18, с. 17–18]. На місцях новобудов повним господарем ставало "російськомовне населення" [19, с. 62].

Міграційна політика радянської влади найбільше впливала на зміну демографічної ситуації у східних та південних регіонах України: в результаті частка українців там знижувалась прискореними темпами. Зокрема, в Криму українці були другою за чисельністю (після росіян) національною групою. Порівняно низький відсоток українців – у Донецькій, Одеській та Луганській областях. Із року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис, а росіян – на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста – чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян [10, с. 440].

Порівняно високий відсоток російського населення в загальній етнічній структурі України склався головним чином у радянські часи: адже у 1930 р. його частка тут становила лише 8 %. Статистика свідчить, що з усіх росіян 43.4 % прибули до республіки в повоєнний період [20, с. 115]. Якщо у 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1, в 1989 р. ця пропорція (тепер уже з урахуванням західних українців) зменшилася до 3.3:1. Найбільший відсоток росіян – у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання їх у містах свідчить про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями чи іншими народами землі. Користуючись віковою підтримкою етнічної Батьківщини, росіяни справляли значно більший вплив на політичні та суспільно-культурні процеси, ніж їхня частка в складі України [10, с. 453].

Маховик поглинання української мови в 70–80-х роках на Півдні й Сході охопив навіть містечка і великі села [1, с. 194]. У цей час особливо давалося взнаки обов'язкове вивчення російської мови в школах і необов'язкове – рідної. У результаті російська мова стала домінуючою в усіх сферах суспільно-політичного життя України, активно витісняючи українську з її власної території. Особливий тиск чинився на сільську молодь, яка ще несла і на генетичному рівні національне "я", зберігаючи українську мову. Потрапляючи в російськомовне середовище – технікум, вуз, профтехучилище, армію, виробництво, вона переходила на "суржик", деукраїнізувалася. У більшості регіонів України українська мова була витіснена зі сфер суспільної життєдіяльності [10, с. 490–491].

Отже, українська мова втрачає свої суспільно важливі функції, натомість як функціонально перша посилюється та поширюється у використанні російська. Як зазначає Н. Шумарова, функціонально першою є мова, якою людина користується у більшості комунікативних ситуацій, якою вона частіше в певний період думає, задовольняє власні культурно-інформаційні потреби, і яка є засобом її акомодатії в різних сферах життєдіяльності суспільства. Функціонально першу мову здебільшого диктує соціум, мовне упорядкування з боку державно-адміністративних закладів, соціокультурні норми середовища, мовленнєвий колектив тощо. Найчастіше це буває мова з великою демографічною потужністю, мова з більшою кількістю функцій або така, що вважається більш престижною в суспільстві. Таким чином, російська мова за часів радянської України не могла вважатися більш потужною у демографічному аспекті, але вона була такою у функціональному та оцінному планах. Зміна рідної української на більш престижну російську в колі мігрантів першого покоління була етапом зміни функціонально першої мови і символізувала входження жителя сільської місцевості в урбаністичне середовище [21, с. 32–33].

Урбанізація, у свою чергу, нівелює етнічну та мовну своєрідність, призводить до втрати не тільки діалектів, місцевих мов, а й інших традиційних засобів спілкування [22, с. 165].

Підсумовуючи, можна констатувати, що зміна мовного середовища в містах радянської України була пов'язана з політикою індустріалізації та урбанізації цієї частини СРСР. Радянська державність, робітничий клас та комуністична ідеологія, попри політику українізації, вимагали домінування російської мови – і, як наслідок, відбувались зміни мовного коду українців та інших етнічних меншин в Україні – масовий перехід до російської мови як функціонально першої.

Українізація потрібна була не селу, а місту, вона вже констатувала панування російської мови в містах України на початку ХХ ст. Бурхливе зростання міських поселень завдяки міграції сільського населення не призвело до їх мовної українізації. Навпаки – вчорашні селяни зазнали зустрічної акультурації, приймаючи панівну в місті російську мову та однозначно ідентифікуючи себе з інституціями та символами радянської держави [23, с. 106]. В умовах радянської держави індустріалізація означала не лише модернізаційні зміни з усіма можливими негативними рисами, а й обов'язкову русифікацію. Через те модерність (у вужчому сенсі – урбанізацію та індустріалізацію за радянських часів) почали асоціювати з русифікацією [24, с. 117].

Нині вплив міста на формування мовного середовища держави є визначальним – в Україні у ХХ ст. він пов'язувався із політичним домінуванням російської (радянської) державності, радянської (інтернаціональної) ідеології, радянської адміністрації, лояльністю до радянської влади, отже – до російської мови. Саме в радянські часи УРСР переходить зі стану аграрно-промислової до промислово-аграрної республіки, що визначило пріоритет міст у політичному розвитку та мало наслідком продовження формування білінгвістичного міського середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Загнітко А. П.* Сучасні лінгвістичні теорії : монографія / А. П. Загнітко. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2007. — 219 с.
2. *Дромышевская Т. В.* Промышленность – основной градообразующий фактор / Т. В. Дромышевская // Проблемы развития промышленных городов Украины : [сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экон.-прав. исслед. ; редкол. ; Финагин В.В. (отв. ред.) и др.]. — Донецк, 1994. — С. 51–57.
3. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. — К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. — 163 с.
4. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
5. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. — К., 1975. — 152 с.

6. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. — К. : К. І. С., 2004. — 552 с.
7. *"Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки* : монографія / за ред. В. А. Смолія. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — 392 с.
8. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького]. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1993. — 720 с.
9. *Борисёнок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы / Е. Борисёнок. — М. : Ин-т славяноведения РАН, 2006. — 256 с.
10. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України* / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. С. Лисенко. — К. : Наук. думка, 2004. — Т. II. — 526 с.
11. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. — Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. — 360 с.
12. *Алпатов В. М.* 150 языков и политика. 1917–1997. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства / В. М. Алпатов. — М. : Ин-т востоковедения РАН, 1997. — 192 с.
13. *Гринь Д.* Зміни в національному складі міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. / Д. Гринь // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії : [зб. наук. пр.]. — К. : СтилоС, 1999. — С. 196–203.
14. *Етнокультурні аспекти урбанізації / Етнос і соціум* : відп. ред. Б. В. Попов]. — К. : Наук. думка, 1993. — С. 111–121.
15. *Погрібний А.* Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... / А. Погрібний. — К. : Вид. центр "Просвіта", 2000. — 320 с.
16. *Безсмертя.* Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — 967 с.
17. *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії* / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко. — К. : Либідь, 1997. — 350 с.
18. *Степанов Є. М.* Російське мовлення Одеси : монографія / Є. М. Степанов. — Одеса : Астро-принт, 2004. — 496 с.
19. *Кононенко П. П.* Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. — К. : Наша наука та культура, 1999. — 103 с.
20. *Бойко О. Д.* Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії) / О. Д. Бойко. — К. : Магістр-S, 1996. — 207 с.
21. *Шумарова Н. П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму : монографія / Н. П. Шумарова. — К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. — 283 с.
22. *Мечковская Н. Б.* Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков : учеб. пособие [для студ. филол. и лингв. спец.] / Н. Б. Мечковская. — 5-е изд. — М. : Флинта : Наука, 2007. — 312 с.
23. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 303 с.
24. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. — К. : Критика, 2005. — 528 с.